

BÁRDOSSY GYÖRGY

Eötvös József, a polgári átalakulás iskolapolitikusa

Itt kívánunk megemlékezni a 125 éve elhunyt Eötvös Józsefről a múlt század kiváló európai nemzeti liberális (klaszikus) gondolkodójáról és gyakorlati kultúrpolitikusáról. A katolikus Eötvös volt az az ember, aki kultúrpolitikusként megalapozta a hazai polgári átalakuláshoz szükséges népiskolák rendszerét szinte Európában az elsők között. Iskolákat alapított ország-szerte. Csupán halála akadályozta meg abban, hogy ezt a reformot nem terjesztette ki a közép- és felsőfokú oktatásra is, bár törvénytervezetet ezekre az oktatási területekre is kidolgozott. A közoktatásügy realpolitikusa volt Eötvös, ugyanis az étellel hozta kapcsolatba a nevelést, továbbá türelemre és kitartásra bízta a pedagógia művelőit a siker reményében. Az oktatás minden szintjén igyekezett a tanszabadságot (természetesen az egyetemi szinten a legteljesebben) biztosítani, az államnak a lehető legkisebb mértékű beavatkozást kívánta engedélyezni. Ugyanakkor magára, mint az állami szint legmagasabb képviselőjére nézve az oktatás optimális körülményeinek a biztosítását tartotta kötelezőnek. Azon igazi államférfiak sorába tartozott, akik szolgálni akarták azt a közösséget ahová állítottak. Kultúrpolitikusként még számos jelentős intézkedése méltó a közfigyelemre: foglalkozott a múzeumok, a közgyűjtemények, vagy az Akadémia ügyével is, hogy végre méltó helyen és épületben legyen a magyar tudomány fellegvára stb. Kitűnő tevékenységét és szándékát mi sem bizonyította jobban, mint a századfordulóra kialakult európai mértékkel is mérhető hazai társadalmi és gazdasági átalakulás. (Szerk.)

1840-ben a felsőházban a Batthyány Lajos vezette ellenzékhez tartozott, a Habsburg-házhoz lojális családból származó Eötvös József (de még kisdíák korában a budai gimnáziumban nyilvánosan szembefordult e családi hagyománnyal). A fiatal főnemes egyre nagyobb tekintélyt szerzett magának, rövidesen Batthyányival együtt a főrendi ellenzék vezéréként emlegették.

Publicisztikai tevékenysége szorosan kapcsolódott országgyűlési működéséhez. 1844-től a Pesti Hírlapban tette közzé Eötvös reformeszméit, szerkesztette is egy ideig a lapot. A lap körül kialakult társaság a centralisták csoportja néven vált ismertté. Ők dolgozták ki a polgári átalakulás programjának a részleteit. Értelmiségiekből, a polgárosodás útjára lépett nemesekből álló csoport az értelmiségre, és a kisszámú polgárságra támaszkodva, reformok útján kívánta a feudalizmus felszámolását.

A parlament és a felelős kormány gondolatát Eötvös mondta ki először a Pest megyei közgyűlésben. A centralisták a parlamentarizmus gondolatához fűzték hozzá a szabad sajtónak és a szélesebb körű választójognak a követelését. Eötvös, Szalay, Csengery, Trefort szabadságelvükkel az egyén és a nemzet szabadságát védelmezték a társadalmi és (másik) nemzeti elnyomás, az állam egységesítő törekvései ellen. Programjuk bemutatása nem volna teljes, ha nem említénénk meg két olyan tényezőt, amely elválasztja őket majdan a kossuthi megoldástól: – az összbirodalmi érdekek szem előtt tartása, és – ellenszenvük mindenféle forradalmi megoldással szemben.

A közéletben megjelenő politikus aktívan kapcsolódott be a nemzet sebb jövőjéért, a polgári átalakulásért folytatott harcba. Az 1840-es években a polgári fejlődésnek lényeges tartozéka a nemzeti nyelv és művelődés fejlesztése. Ebben az időben a

népnevelés, művelődés ügye nem szakügy, hanem a nemzet életét érintő mindenkire tartozó probléma. A reformkor több nagy alakjához hasonlóan Eötvös is a műveltségnek a nevelés útján történő terjesztésétől várta a haza jövőjének felvirágoztatását, a nép sorsának javítását.

A reformkor nagy gondolkodói megegyeztek abban, hogy a nép műveltségének emelésétől sokban függ a haza jövője. Közülük a három legmarkánsabb vélemény: Széchenyi nem látja alkalmasnak az időt, hogy nevelési kérdésekkel foglalkozzanak, szerinte a nép politikai fejlettsége ezt nem teszi lehetővé, Kossuth elsősorban az országos politikai kérdések rendezését, a polgári átalakulás jogi kereteinek megteremtését sürgette, és a baloldalra támaszkodva az Ausztriát érintő ügyekhez is hozzá mert nyúlni.

Eötvös az, aki legikább hitt a művelődés fontosságában, és ő az aki a nemzetet neveléssel szeretett volna előkészíteni a nagy politikai és társadalmi átalakulásokra (a modernizációra), és élete folyamán lényegében ezért dolgozott, nem is akármilyen eredménnyel. Gyakran fejtette ki legfőbb pedagógiai elvét: a nemzet jövője attól függ, milyen kulturális fokot ér el, milyen mélyen ver gyökeret az az emberekben a műveltség. Meggyőződése volt, hogy csak a műveltség által emelkedhet az ember nembeli lényegéhez a szabadsághoz.

Széchenyivel szemben Eötvös érvelt a népművelés (az általános műveltség emelése) fontossága mellett, mert szerinte egy nép szilárdabban, elveihez jobban ragaszkodva él politikai jogaival, harcol szabadságáért, ha szellemileg is fölkészített a harcra. A műveltség terén fennálló különbségek mérséklődésétől Eötvös a társadalmi és politikai egyenlőtlenségek enyhülését is remélte.

1848-ban, addig közszereplése, és írói munkássága alapján teljesen egyértelmű, hogy Eötvös került az első önálló magyar kabinet vallás- és közoktatásügyi miniszteriumának (VKM) élére. Történeti szempontból szinte minden kezdeményezés figyelemre méltó, de most az első minisztersége idejéből mégis azt a törvényjavaslatát emeljük ki, amelyet 1848 augusztusában terjesztett a népoktatás ügyében az országgyűlés elé.

A törvényjavaslat 19 paragrafusból állt. Röviden a leglényegesebb kitételei:

Az állam köteles gondoskodni arról, hogy minden helységben s népes pusztákon tanintézetek legyenek. (2. §)

Az iskolába járás fiúknál 6-12, leányoknál 6-10 éviig kötelező. (4. §) az oktatás ingyenes. (5. §)

Az oktatás költségeit a község polgárai viselik. (6. §) (Az állam ott segít, ahol a község erre képtelen)

Az oktatás nyelve a többséghez igazodik, és a magyart ott is tanítják, ahol az oktatás nyelven nem az. (11.-10. §)

Eötvös az iskolaállítást jogát alapvetően a községeknek adta, és a felügyelet a községet és az államot illeti meg. A felekezetek iskolaállítási jogát megtartotta, a vallásoktatást különválasztotta a többi oktatott tárgytól. Hangsúlyozza az alapos természettudományos oktatás fontosságát. A néptanítók képzését állami feladatként szándékozott a törvény erejével biztosítani.

A törvényjavaslat hatalmas vihart váltott ki az országgyűlésben, végül is levetették a napirendről. A módosított változat újratárgyalására majdan húsz év múlva került sor. Már ekkor foglalkozott a közép- és felsőfokú oktatás átalakításának a terveivel. (De ezekre is majd a második miniszterségét tárgyaló részben térünk ki.)

A forradalom szeptemberi radikális fordulata után megriadt és külföldre utazott.

Az emigrációban, majd itthon a Kiegyezésig eltöltött évek

Témánk választása szempontjából csak érintőlegesen foglalkozhatunk 1848 után írt legjelentősebb munkájával: A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra (Pesten 1854-ben jelent meg magyarul). Néhány fontosabb gondolatát szükségességnek látjuk ismertetni, mert a későbbi kultuszminiszter elméleti alapvetését fedezhetjük föl ezen írásában is. Eben az állambölcseleti műben szerzőnk feleletet kívánt adni arra a kérdésre, hogy milyen állami berendezkedés képes mindenki számára a legtöbb egyéni szabadságot biztosítani.

Eötvös világosan látta az új- illetve legújabb kor alternatíváját: vagy az állam uralja a társadalmat vagy a társadalom az államot. Az állam és a félreértett egyenlőség zsarnokságának megfékezésére demokratikusabb és ésszerűbb megoldási lehetőségeket keresett.

Lényegében a reformkori centralista barátaival akkor elkezdett munkát folytatta ebben az írásában, (vagyis a 40-es években centralista barátaival a rendiség szervezeti, intézményi és területi bástyáit ostromolták, ezért követelték az állam központosítását.) De a nemzete ellen osztrákok által elkövetett abszolutizmus zsarnoksága realistábbá érlelte, ezért törekedett írásában az állam szerepét korlátozni is. Eötvös szerint ugyanis az állam nem olyan szükség, mint a társadalmi együttlét, mely alól az egyén természeténél fogva nem vonhatja ki magát, ezért az állam jogalapját az akarat elhatározásában és az ésszerűségben kell keresni.

Az állam egyfajta egyensúly eredménye az egyén szabadságának a védelmére. Az állam az egyén eszköze, hogy másokéval összegyeztetett boldogságát elérje. Ugyanakkor az egyén eszköz-létét minden formájában elutasította. Az egyéntől, társadalomtól elidegenedett állam, azaz a központosított állam egyúttal jogtalan is. Itt ragadjuk meg Eötvös szabadelvű felfogásának a magvát, nála a szabadság erkölcsi érték.

Ebben a nagy állambölcseleti munkájában is foglalkozott neveléssel, oktatáspolitikával. Már utaltunk arra a tényre, hogy az osztrák abszolutizmus a magyarság létét (önálló államiségát) veszélyeztető évei alatt írta Az uralkodó eszméket, minden bizonnyal ez a szorító körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy Eötvös az oktatásügy központosítása ellen, az államnak a neveléssel kapcsolatos szerepében a korlátozás mellett érvelt. (De hozzá kell tennünk, hogy törekedett a korától független, általános érvényű állambölcseleti munkát írni.)

Az államnak úgy kell biztosítania a nevelés lehetőségét, hogy ne korlátozza az egyéni szabadságot, ne akarja meghatározni a nevelés alapvető irányzatát. (Klaszszikus szabadelvű gondolat!)

Történelmi példák sorával igyekezett bizonyítani, hogy a centralizált köznevelés nemcsak eszmeileg, de szervezeten sem valósítható meg. A központosítás korlátozza az egyén és a közületek szabadságát, gátolja a társadalmi haladást, mert elszoktatja az embereket az öntevékenységtől. Az állam mindenhatósága ellen az önkormányzatiság elvének az erősítésével kívánt fellépni.

Részletesen foglalkozik a megyének az állammal és a községeknek a megyével szemben való jogaival és ezekből eredő kötelelességeivel. Ezek azok a gondolatai, amelyeket még részletesebben fejt ki és alkalmaz második minisztersége idején.

(Témánk szempontjából itt kellene foglalkoznunk Eötvös szépírói munkásságának a pedagógiai metszetével, de ez túllépne e dolgozat keretein.)

Néhány gondolat erejéig viszont foglalkozunk Eötvös kiegyezés-konceptiójával. A helyhatósági szerkezetről írt cikkében (1865) a központosított állam veszélyére

figyelmeztetett. A kisajátított hatalom következményei minden esetben ugyanazok, bárki nevében is gyakorolják. (Előtte rossz példaként a francia forradalom és következménye lebegett.)

Ezért lényegében visszatért az Uralkodó eszmékből ismert gondolatához az önkormányzatiság eszméjéhez, és ezt ajánlja a kiegyezésen munkálkodó politikusoknak. A megyerendszert nem célszerű újfajta közigazgatási centralizmussal felcserélni. Írásaiból arra lehet következtetni, hogy a kiegyezést össze kívánta kötni a szabadelvű demokrácia fejlettebb formájának megvalósításával.

A Politikai Hetilapban (1865 október) az országnak csupán az angol gyarmatok kizsákmányolásához fogható kizsákmányolásáról írt.

1866-an a háborús események meggyőzték, hogy az ország előtt minden korábbi elképzelést túlszárnyaló lehetőség nyílt meg. Véleménye szerint a birodalmat a megváltozott nemzetközi viszonyok között a polgári szabadságnak legtágabb alkalmazásával és a nemzetiségi kérdés szabadelvű megoldásával lehet csupán fenntartani. Svájc estét jó példaként említi a nemzetiségi kérdés rendezésére.

1866 novemberében összehívták az országgyűlést, s Eötvös részt vett a kiegyezést előkészítő munkálatokban. A feliratot szövegező bizottságba is bevásztották. Korabeli naplójegyzetei jól illusztrálják, hogy részvétele nem jelentett teljes azonosulást Deák vagy Andrássy politikájával, ugyanis ő a kiegyezésben nem csupán közjogi problémát látott. Eötvös azon a véleményen volt, hogy előbb békeszerződést kell kötni Ausztriával, ugyanis ez 1848/49 óta késik, aztán a megváltozott körülményeknek megfelelően a régi törvények alapján újakat kell alkotni. Nem bízott a császári udvar jóindulatában sem.

Végül az 1867. XII. törvény alapján megszületett a Kiegyezés, ami messze elmaradt Eötvös koncepciójától, de amikor följánlották számára a vallás és közoktatási tárcát elvállalta, hogy az 1848-ban megkezdett munkát tovább vigye, vagyis az ország polgári átalakulásának közoktatási és művelődési reformok útján való megalapozását elvégezze.

Második minisztersége

A VKM belső szervezési munkái a megváltozott politikai helyzet alapvető különbségei ellenére is hasonlóak voltak, mint az első minisztersége (1840) idején. Megint a Helytartótanáctól kellett átvenni az ügyeket, elkülöníteni azokat, amelyek a VKM-re tartoznak. Ezek után lehetett hozzákezdeni az adminisztrációs apparátus kialakításához, a minisztériális munka alapjainak lefektetéséhez.

Eötvöst ez a munka nem kötötte le annyira, hogy néhány hónap elteltével újból elő ne vegye a húsz éve megbukatott népoktatási törvénytervezetét és a megváltozott körülményeknek megfelelően át ne dolgozza. 1860 nyarára készült el és benyújtotta az országgyűlésnek.

Az 1868. XXXVIII. tc. nagy jelentősége abban van, hogy korszerű jövőbe mutató népoktatásnak vetette meg az alapjait. A kilenc fejezetből és 145 paragrafusból álló törvény jelentős mértékben igyekezett kiépíteni a polgári népoktatás struktúráját.

Először szabályozta a törvény hazánkban az országgyűlés által is jóváhagyott formában a népoktatás szervezetét, ezen belül az elemi, a felső népiskola és a polgári iskola, valamint a tanítóképezdek tantárgyait, felszerelését.

Ez a törvény biztosította az anyanyelvű oktatáshoz való jogot, sőt külön aláhúzta, hogy a gyermekeknek anyanyelven kell megismerni a tudományok alapjait. A nem

magyar nyelvű iskolákban még a magyar nyelv oktatását sem tette kötelezővé. (Ez akkor egész Európában egyedülálló volt a jogalkotás szintjén, de még a mai Európában is nagyon haladónak számít!) Az elemi népiskolákban a fiúk és lányok számára egyaránt 6-12 éves korban tette kötelezővé az oktatást. A felsőbb népiskolákban a tanfolyam a fiúk számára három, a lányok számára két év, a polgári iskolákban hat illetve négy év volt. Jelentős figyelmet fordított a tanítók és tanítónők elméleti és gyakorlati oktatására is. A szegény tanító-növendék, ha szorgalmas és jó magaviseletű volt, akkor helyette az intézet fizette a tandíját.

Az első fejezet az iskolakötelezettség mellett kimondja a tanítás szabadságát, jogokat biztosít a szülőknek gyermekeik iskolába járatásával kapcsolatban, de ezzel együtt kötelezi is őket az iskoláztatásra. Limitálja az egy osztályba járatható tanulók létszámát. Falun nyolc, városban kilenc hónapban állapította meg a szorgalmi időt.

A második fejezet az iskolaállítást és fenntartást engedélyezi a hazában létező hitfelekezeteknek, társulatoknak és egyeseknek, valamint a községeknek és az államnak.

A harmadik fejezet a hitfelekezetek, a negyedik a magánosok és társulatok, az ötödik fejezet a községek, a hatodik fejezet pedig az állam által felállítandó népoktási intézmények működését volt hivatva szabályozni.

Lényeges az, hogy az állam által előírt tantárgyakat és az állam felügyelete mellett oktathatnak ezekben az intézményekben. (De igyekezett az állam szerepét is minimalizálni, feladatát a regulációban jelölte meg a törvény. Inkább az azonos színvonal kialakítása volt a cél az állam szerepének a biztosításával.) Azonban a községeknek kötelező erővel – ha szükséges állami segédlettel – szabta meg a törvény az iskolák állítását, mindenütt ahol a felekezetek nem állítottak fel iskolákat, ugyanis a legfontosabb iskolaállítók és fenntartók továbbra is a felekezetek voltak.

A hetedik fejezet szabályozta a tanítóképezdek működését. A képezdeknek gyakorló iskolával kell rendelkeznie, hogy a tanító-növendékek a gyakorlati képzésben is részesüljenek. Ez a fejezet szabályozta – megszabva a fizethető minimumot – az iskola oktatói személyzetének fizetését.

A nyolcadik fejezet a népiskolai hatóságokról rendelkezett. E fejezet intézkedett a községi iskolaszékek felállításáról, valamint a megyei iskolatanácsok működéséről, és itt volt szó először a tankerületi felügyelő tiszteréről és feladatairól is. A tanfelügyelő állami alkalmazott, és nem csupán az állami, hanem a községi és a felekezetek, társulatok, valamint magánosok által felállított népiskolák ellenőrzése is feladata volt. (128.)

A kilencedik fejezet a tanítókról rendelkezett.

Nagyon röviden ismertettem Eötvösnek lényegében ezt az egyetlen elfogadott törvénytervezetét, amelynek a jelentősége abban van, hogy sikerült megalapoznia a népoktatás közigazgatási szerkezetét. Csupán jelzem, hogy Eötvös 1870-ben írt egy nagyon fontos jelentést a népoktatás akkori helyzetéről.

A népoktatás kiépítése mellett szívügyének tekintette a középiskolák újjáalakítását is. 1868 augusztusában tette közzé a gimnáziumok I-VI. osztálya számára készített tantervét, amely az első négy osztály számára az 1868/69. tanévben rendeltileg lépett életbe. A középiskolák modernizálásához nagymértékben a református iskolák évszázados tradícióiból merített, idevonatkozó tervei szép példái a régi hagyományok megváltozott, új környezetbe való átültetésének. Eötvös elképzelése szerint a gimnáziumok hármas tagolásúak lennének, mégpedig a középiskola négy osztályos algimnáziumból továbbá a két osztállyal kiegészített főgimnáziumból állna, valamint az újabb három osztállyal bővített liceumból.

A líceumnak - Eötvös tervei szerint - az egyetemre való fölkészítés lenne a legfontosabb feladata, és az általános filozófiai, tudományos műveltség átadása mindazok esetében, akik nem tanulnak tovább. A líceumi tanulók aszerint, hogy jogi, vagy orvosi vagy tanári, netán teológiai tanulmányokat kívánnának folytatni a középiskola elvégzése után, három tagozat között választhattak volna.

1870-ben nyújtotta be középiskolai törvényjavaslatát. Ennek főbb gondolatai a most ismertetett tervezetéből kerültek át, azonban itt-ott - ahol ellenállásra számított - pl. a líceumokkal kapcsolatban már csupán lehetséges kísérletről beszélt. Változtatásokat javasolt a középiskolai vizsgák rendjében is, az érettségi vizsga intézményét megszüntette volna, pl. a középiskola alsó tagozatából a felsőbe, és a középiskolából a felsőbb fokú iskolába való jutást felvételi vizsga eredményes letétele alapján engedélyezte volna. A miniszter a reáliskolákat hétosztályosnak tervezte, és a reáliskolák látogatottságát különféle intézkedésekkel kívánta javítani. Ezt a törvényjavaslatát már nem fogadták el.

A középiskolai tanárok képzését egy rendeletével ő alapozta meg, és lényegében elgondolása nyomán alakult meg a bölcsészkar mellett a gimnáziumi, a Műegyetem mellett a reáliskolai tanárképző intézet.

Eötvös az 1848. XIX. egyetemi törvényt kiindulásként fogta fel, lényegében a középiskolai törvényjavaslata mellett három törvényjavaslatot terjesztett az országgyűlés elé a felsőoktatás megreformálására. Az első „A pesti királyi magyar egyetem újból szervezése”, a harmadik „A József Műegyetem újból szervezése” címet viselte. A tanszabadság eszméje Eötvösnél a szabadelvűségből eredeztethető, és a legteljesebben az egyetemek esetében törekedett a megvalósítására. Az állam nem akadályozhatja meg a tanárokat, bármely tudományos irányzathoz is tartozzanak, az oktatásban, de a diákokat sem abban, hogy kihez járjanak előadásokat hallgatni. Az állam egyet tehet, Eötvös szerint, hogy bizonyos egyetemi szakok esetén az ún. alaptárgyakat előírhatja és az ezekből való vizsgáztatást is.

Misem bizonyította jobban Eötvös felelősségét és komolyságát, mint az 1870-ben megírt és az országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról. Ennek az állapotrajznak a jelentősége abban állt, hogy a korabeli nehéz viszonyok között (az iskoláknak statisztikai jelentéstételi kötelezettsége megvolt – ugyancsak Eötvös rendelete alapján – csak sok iskolaigazgató nem tartotta be) reális képet nyújtott az ország elemi oktatásának helyzetéről. Többek között megtudható, hogy az érvényes törvény ellenére nagyon sok megyében a szükségesnél jóval kevesebb az elemi népiskola.

Javasolt irodalom

Eötvös József munkái

Kultúra és nevelés. Budapest, 1976.

Vallomások és gondolatok. Budapest, 1977.

Levelek. Budapest, 1976.

Reform és hazafiság. I-III. Budapest, 1970.

A XIX. sz. uralkodó eszméinek befolyás az államra I- II. Budapest, 1901. Eötvös Józsefről szóló munkák

Fábián Ernő: Az ember szabad lehet. Kolozsvár, 1980.

Felkai László: Eötvös József és a művelődésügy. Pedagógia Szemle 1971/3. 205-218. old.

Fináczy Ernő: Megemlékezés Bárány Eötvös Józsefről. Magyar Pedagógia 1913. 525-527. I. :

Népoktatásunk alaptörvénye 1868-1918. Magyar Pedagógia 1918. 65-75.1

Halász Gábor: Magyar Viktoriánusok. Tn: Tiltakozó nemzedék Bp, 1901.

Imre Sándor: Eötvös József nem a múlté. Kolozsvár, 1909. (16.) : Eötvös József pedagógiai jelentősége Új Élet VIII. 1913. II. fév. V. k. 1001-1006.